

1972
31
3

Sanskrit-

अथ

शाङ्गिधरमुखाय दीपिका

श्रीकाशीशामवेद्यविरचिता ।

31
3

(नैद्यकम्)

Shri Gaudhara Gudartha Deepika .

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ जाना ब्रह्मलनयस्य पुस्तकं ॥

31/3

Greenland -

॥४॥

यंपरिसेवयेत् ॥ श्रुतेन कृत्वा श्याने कुपितोपि तदाहादित्वा तशी तोपवारैः उपवरेत् ॥ श्रुतेन कृत्वा श्याने कुपिते
 सवयं शोथं को ह्येन सपि वा सेवयेत् ॥ रक्ते सी तो क्रिया माह ॥ सीता स्ये ए श शोर न हरिण क्का मां सतः ॥
 रसः समुचितः पाते सी रं वा घषी हितः घषि का यु तं सी रं गो सी रं वा हितं ॥ एतो हरिणः शशः शशी ॥ उर नामे छ
 हरिणः कृष्णवर्तो मृगः एतो रक्तवर्तः ॥ का गच्छे ली ॥ सम्पक् श्रुते रक्ते लक्षणा माह ॥ पीडा शो तिलं द्यु त्वं वा धरे
 डेक संक्षयं ॥ मनः स्वास्थ्यं भवेत् सिद्धं सम्पक् विस्त्राविते सृजि ॥ असृजि रक्ते सम्पक् विस्त्राविते सति पीडा शो ता दित क्षे भव
 तीति योजना ॥ पीडा वथा न छांति ॥ लघुत्वं देहस्य ॥ व्याधेरोगस्य यत्र देह आधिक्ये तस्य संक्षयः सम्पक् नासी ॥ मनः स्व
 स्थी ॥ रक्त मोक्षे निषेधवर्ग माह ॥ व्यायाम मैथुन क्रोध शीतस्नान प्रवात कान् एका शनं दिवा निद्रां क्षाराम्ल क
 दुभोजनं ॥ शोकं वारम जी र्णं व त्य ते दा व ल दर्श नात् ॥ व्यायामं श्रमं मैथुनं स्त्री सेवा शीतं जलं तेन स्नानं
 प्रवातो बहु वात सेवने ॥ एका शनं क भोजनं ग्रह ग्रह रसः कटुक दुःसः क्षारो यव सारादिः ॥ तस्यै
 धव निषेधः ॥ तस्य क्षारा भा वात् ॥ वदिवा वादं ॥ अजीर्णं बुद्ध भोजनं जन्मं ॥ यावत् वलाधिक्यं भवति ताव
 द् एतान् त्यजेत् ॥ इति श्री काशी राम वैद्य विरचिता यां राई चर गूढार्थ दीपिका यां विक्रित साध्या ते रक्त
 मो स विधिर्नामाध्यायः ॥ अथ मेत्र प्रसादान् कर्माणि ॥ ॥ प्र प्र ॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥ ६॥

गं
रम
५

श्री गणेशाय नमः

विरेकान्तरं वास्ति विधानात् वास्ति विधि माह ॥ वास्ति द्विधा नुवासाख्यो निरुहश्च नतः परं ॥ यः स्नेहं दीयते
 सः स्यादनुवासनमा मकः ॥ ब्रूयादक्षीर तैले र्थो निरुहः सन्निगद्यते ॥ वास्ति मिथ्येते यस्यानस्मा
 द्वास्ति रिति स्मृतः ॥ वास्तिः यस्यादस्ति मिदीयते गुददेशे तस्माद्वास्ति रिति स्मृतः ॥ वास्ति मे अङ्को
 राद्ये स्तद्वक्ष्यति ॥ स वास्ति द्विधा एकः अनुवासाख्य अपरो निरुहाख्यः तयोर्नक्षत्रा माह ॥ य
 स्नेहं दीयते तौ दीयते स अनुवासाख्यः ॥ अपरो यः कृषीयाद्ये दीयते स निरुहः ॥ तयोः अनुवा
 सनं केवलं तैलेन दीयते निरुहं ब्रूयादक्षीर मिश्रितं तैलं अतः पूर्वादिनः ॥ तयोः कथनप्रतिज्ञा माह
 ॥ तत्रानुवासाख्यो हि वास्ति र्थः सोऽत्र वक्ष्यते ॥ पूर्वमेव ततो वास्ति निरुहाख्यो भविष्यति ॥ निरुहा
 दुत्तरं वै वास्तिः स्यादुत्तराभिधः ॥ अनुवासनमेदं च मात्रा वास्ति उदीरितः ॥ पतनद्वयं तु स्पमात्रा
 तस्मादधीषिवा भवेत् ॥ पूर्वप्रथमं मतः अनुवासाख्यो यः वास्तिः सोऽत्र वक्ष्यते ॥ ततस्तस्मा
 दनंतरं निरुहाख्यो वास्ति र्भविष्यति ॥ निरुहादुत्तरं निरुहाख्ये उत्तराभिधः उत्तरनामा वास्तिः भवि
 ष्यति ॥ अनुवासनमेदं एव मात्रा वास्तिः उदीरितः ॥ राशितः ॥ एते वास्ति मेदाः तेषां मात्रा माह ॥ तस्य वास्ते
 ववारो

स्नेहादीनां मात्रा पलद्वयं तस्मादधीवापत्तं भवेत् । अनुवासनयोगमाह ॥ अनुवासात्तु रसः स्या
 रतीक्ष्णाग्निः केवला नित्ती । रुक्षः स्नेहपानरहितः शुभान् अनुवास्पः स्यात्तथातीक्ष्णाग्निर्वक्ष्णाग्निः
 तथा केवलान्निती केवलवातशो गवान् । एवं भूतः अनुवास्पः अनुवासनयोगः स्यात्तमेवे
 त् । अनुवासना योगानाह ॥ नानुवास्पस्तुकुष्ठी स्यान्मेही स्थूलतयोदरी । कुष्ठी मेही स्थूल
 त्तथा उदरी नः अनुवास्पः । नानुवासनयोगः । अन्ये ये नानुवास्पास्तानाह ॥ आस्थाप्याना
 नुवास्पाः स्फुरज्जीतो न्यादत्तद्युताः । शोक्रसुखं रुविभयश्चासत्रासीदयातुराः ॥ एते पि अ
 जिरीदयः अनुवास्पानस्युः । यथा स्थितस्थापनीयाः । तथा च सुश्रुते । उदरी च प्रमेही च कु
 ष्ठी स्थूलश्च मानवः । अवस्थास्थापनीयाश्चाना नुवास्पाः ब्रथंचनेति । अथ वस्तिमुखस्थाप
 नार्थं सुवर्णी दिनां नेत्रमाह ॥ नेत्रं कार्यं सुवर्णी दिधा तु निर्वृक्षवे रागु मिः । तत्ते दंतै विधाता
 नेत्रं मीतिमिरी निष्पीयते । नेत्रं गुदप्रवेशनलिकारूपं सुवर्णी दिधा तु मिः कार्यं । तथा
 रक्षवे रागु मिः । विरागुवंशः ॥ तथानलैः नलसनेः । दंतैः हस्ति दंतैः ॥ विषाराः शृंगस्त

रासः
 १११

दग्धसंभूतैः । मणिमिः सूर्यक्रांत्वादिभिः । वा विधीयते क्रियते ॥ न यो प्रमारो न नेत्रप्रमा
 रा माह ॥ एकवर्षी तु षड्वर्षी त्रयावन्मानं षडंगुलं । तौ तद्वादशक्रं यावन्मानं स्यादष्टसंमि
 तं । ततः परं द्वादशमिरंगुलं नेत्रं मीर्यतां ॥ एकवर्षी द्वारभ्यावत् षड्वर्षी नृतावत् षडंगुलं
 मानं नेत्रं भवति । ततः षड्वर्षी त्रयावत् द्वादशवर्षी स्यात्तत्रावत् षष्ठसंमितं अष्टांगुलं
 प्रमा रां नेत्रं स्यात् । ततः परं द्वादशवर्षी नः तद्वादशमिः अंगुले नेत्रं द्रव्यं प्राप्तां ।
 तस्य यादृशं छिदं भवति तादृशं माह ॥ मुद्रं छिदं कृत्वा यामं छिदं कोलास्थिरं ध्रुवं
 यथा सूर्यं भवेत् नेत्रं श्रुतं सांगोपुष्टं सन्निभं ॥ आक्राशो गुष्ठमानेन मूलस्थूलं विधीयते ।
 रुनिष्ठि प्रापरीता ह मग्रे च गुरिका मुखं । तन्मूलं कृत्वा विदेचकार्यं भागाच्चतुर्थं क्रा
 त् । योजयत्तत्र वस्ति च वंधद्वयविधानतः ॥ मुद्रं छिदं मुद्रवत् छिदं नेत्रं । कृत्वा यामं
 मं । कृत्वा यो वर्तुलकः । तत्सदृशं । पुनः कोलास्थिसन्निभं कोलं वदं तदस्थिसदृशं

॥३॥

स्त्रिभिः॥ पलान्यर्धनहीनस्य युक्ता मात्रा नुवासने॥ अनुवासन इयं मात्रा युक्ता उत्तमस्य उत्तमवलपुत्रस्य
 षड्भिः पलैः मध्यमस्य मध्यमवलस्य त्रिभिः पलैः॥ हीनस्य हीनवलस्य॥ अर्धेन पलेन त्रयाणामर्धेन अनु
 वासनेन मात्रा युक्ता॥ पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्थपि वा न वेत्ति इति युक्तं तस्मात्तावत्सि विषयं नानुवा
 सन विषयं॥ स्नेहसंयवशताक्षाप्रमाणा माह॥ शताक्षासंयवाभ्येव देयं स्नेहे वर्याकं॥ तस्माच्चोरे
 मम व्यात्पाष्टवतुर्द्वयमाषकैः॥॥ स्नेहे तैले शताक्षासंयवाभ्यो वर्याकं देयं॥ किंप्रमाणां देयं तदाह॥ त
 न्मात्राष्टवतुर्द्वयमाषकैः क्रमेण उत्तमस्य व्यात्पाष्टवतुर्द्वयमाषकं मध्यमस्य व्यात्पाष्टवतुर्द्वयमाषकं
 ह्ययमाषा॥ एतत्प्रसातां॥ विरेचनोत्तमस्य अनुवासनः कदा दीयत इत्याह॥ विरेचनात्सफरावेगते तावलायवा
 युक्ता न्नाया नुवास्याय वस्तिर्देयो नुवासनः॥ विरेचनस्य सफरावेगते सति तावलायपुरुषाय युक्तं नैव अनु
 वास्याय अनुवासनयोग्याय अनुवासनोर्वस्तिर्देयः॥ तथा वाक्वाग्नेः॥ अपक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षी
 निरुहसं॥ सद्यो निरुहश्चात्वास्यः सफराच्च विरेचित इति॥ स्नेहवस्तिनश्च न प्रकोरेण योजयेत्तस्य कार
 माह॥ अथानुवासं स्वभ्यक्तमुष्णं वुस्वेदितं शनैः॥ नो जयित्वा यथाशास्त्रं कृतवत्तमां ततः उत्सृष्टि

२५

॥३॥

शनैः॥

लवितामूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना सुप्तस्य वामपार्श्वे न वामजं द्वा प्रसारिताः॥ कुंवितायरजं द्वा स्यते त्रिंश्विधे मुदे
 न्यसेत्॥ वध्यावस्तिमुखं नेत्रं वामहस्तेन धारयेत्॥ पीडयेद्दक्षिणेतैव मध्यवेगेन धीरधीः॥ तं नाकाशस्य
 वादींश्च वस्ति कालेन कारयेत्॥ त्रिंशन्मात्रा मितः कालः प्रोक्तो यस्ते स्तु पीडने॥ ततः प्रतिहितः स्नेह उत्ताने
 वाक्शतं नेवेत्॥ प्रसारितैः सर्वगात्रं चोच्चैः चैर्ध्यावीर्यं विस्मर्यति॥ ताडयेत्तल्लयारेनैत्रीं त्रीन् वारान्
 शनैः॥ स्मिजश्चैवं ततः श्रोणीशय्यां वैवोक्षियेत्ततः॥ ताते विद्याने बुततुः कुर्यान्निद्राय यथासुखं॥ सानिल
 सपुरिषश्च स्नेहः प्रत्येतियस्य वै॥ उपद्रवं विना वैक्ससम्यगनुवासेन॥ जीनोर्गामयसायारद्वेस्ने
 हे प्रत्यागते पुनः॥ लघ्वन्त्रं योजयेत्॥ मंदीप्राग्वि सुनरो यदि॥॥ अथ अथानंतरं॥ अनुवास्यं अनुवा
 सनयोग्यं पुरुषं॥ स्वभ्यक्तं कृतस्नेहं योजयेत्॥ पुनः उद्वां वुस्वेदितं स्नापितं॥ भोजयित्वा कृतवत्तमां
 इतस्तत्प्रालितं॥ पुनः उत्सृष्टानिलविरामं त्रिंशत्तवा ताद्यं॥ पुरुषं वस्तिनयोजयेत्॥ तस्य योजनप्रकार
 माह॥ सुप्तस्येत्यादि॥ वामपार्श्वे न सुप्तस्य नचावामजं द्वा प्रसारिताः॥ कुंवितायरजं द्वा स्य संकोचिता परजं द्वा स्य
 शिष्टे गुदे नेत्रं वस्तिनालेका शिष्टे गुदे न्यसेत्॥ पुनः वस्तिमुखं वध्यानेत्रं वामहस्तेन धारयेत्॥ दादौ शनैः

दासेराहस्तेनपीडयेत्प्रवेशयेत्॥ मध्यवेगेतममध्यवेगेनवलेतेत्यर्थः॥ धीरधीःचैर्यवान्॥ पुनर्वस्ति
 दानकालेत्तंभादीनकारयेत्॥ कियत्यर्थं तं वस्ति र्थं यतिमात्रमाह॥ वस्तेपीडनेविंशन्मात्रमितःकालः
 प्रोक्तःततःप्रतिहितःस्नेहःप्राप्तस्नेहउत्तानःवाक्शतं वयनशतंतिष्ठेत्॥ मात्रालक्षणे तुलासुमंदलमावे
 ष्यकुप्याच्छादिकयायुतं॥ एकामात्रानर्वेदेकासर्वत्रैतेषतिष्ठयदुत्तुत्तं॥ मात्रालक्षणे तुलासुमंदलमावे
 तैरित्यादि॥ प्रसारितैःसर्वगात्रैर्हस्तपादादिकैः॥ यथावीर्यविसर्पयित्तथाएतन्नीरनीरवारान्तलये
 स्ताडयेत्॥ स्फुटःस्फुटप्रदेशंताडयेत्॥ तथाश्रोत्राभिनितं वंताडयेत्ततःशर्क्याउक्षिपेत्प्रस्थापयेत्॥ त
 तःविधानेनातेनिद्राकारयेत्॥ सम्यगनुर्वसितिलक्षणा माह॥ सानिलरुत्यादि॥ सानिलःसवातःसपुश्चिश्च
 यस्यस्नेहःप्रत्येतिगच्छतिउपद्रवंविनाससम्यगनुवासितो नवतीतिपूर्वीयः॥ स्नेहानुसनातं सरस्नेहया
 पत्तिहरणविधानमाह॥ अनुवासिताय देयमितरं हि सुखोदकं॥ धान्यशुष्ककषायं वा स्नेहव्यापचिना
 शनं॥ अनुवासिताय कृता अनुवासाय शतं सैद्धं तरग्रमदिने सुखोदकं देयं॥ धान्यशुष्ककषायं वा देये
 तस्नेहः व्यापत्तिनशनं नवति॥ स्नेहस्याकाविर्घपतिर्विघ्नयारूपं॥ वातादौ कियंतो वस्तयो रेयास्तत्त्वमा

रामाहा॥ अनेन विधिना षड्विंशत्यंशं नवापिवा॥ विधेया वस्ति यस्ते श्रामंत रातु निरूहतां॥ अनेन विधिना
 पूर्वे कृत्वि चिना षड्विंशत्यंशं नवापिवा॥ अष्टजानववारं तत्प्रमारा वस्त यो देयानेवा वस्तिनां अंतरानो रूहने
 विधेये कम्पे विंशत्यंशं नवापिवा॥ कृत्विनाः॥ तथाच प्राक् स्नेहः प्रोक्तः पंचांते वा कशास्थापना नितु॥ सान्वा
 सकानि कर्मैव वस्तयस्त्रिंशदीरिताः॥ एतान विद्यावस्तयः कदा देया इत्याह॥ अथवा यस्यांत
 कालं स्नेहो निर्याति केवलः तस्यान्योन्यतरो देयो न हि स्निग्ध स्पतिवृत्ति॥ अथवा यस्यापूरु
 षस्य स्निग्धस्य स्नेहस्तत्कालं निर्याति त्विष्टति तस्य अन्योन्यतरस्तस्मात्तस्मादन्यो वस्ति दय
 स्नेहो वा वस्त्यंतरे॥ यदा स्नेहो नैति तदा किं कर्तव्यमित्याह॥ अशुद्धस्य मलोत्तिश्रः स्नेहो नैति
 यदा पुनः॥ तदा शैथिल्यमाप्नोतं शूलं श्वासश्च जायते॥ पक्काशयं गुरुत्वं वत त्रदा धी निरूहतां॥ अ
 शुद्धस्य वमनादिशुद्धिरहितस्य मलोत्तिश्रः स्नेहः यदा नरति तदा शैथिल्यं प्राप्नोतं शूलं श्वासश्च
 जायते उत्पदाने॥ तत्र किं कुर्यादित्याह॥ तत्र निरूहतां दद्यात्॥ अन्यदपि तत्र यदीयते तदाह॥ नी
 दाती स्नेहो नैति शैथिल्यं जायते॥ यथा नुलोमनं वायुर्मलं स्नेहश्च जायते॥ तथा विरेचनं यथा

तीक्ष्णानस्यं यशस्पते ॥ तीक्ष्णानिरुहं ॥ तथा तीक्ष्णं ॥ षड्युक्ताफलवर्तिहिता ॥ यथा वा पुः लोमनं अनु
 लोमनं वा पुः र्यातिमलं स्नेहश्च योजयेत् तथा कार्यमिति ॥ तथा विरेचनं यदद्यात् तीक्ष्णानस्यं च
 तत्र शस्पते ॥ स्नेहवर्ति यत्र उपद्रवं न कुर्यात् तत्र किं विधानं सित्याह ॥ यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहव
 र्ति न निःसृतः ॥ सर्वो ल्यो वा वृत्तौ रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ॥ अनिःसृतः अनिःकाशितः स्नेहवर्ति
 यस्य उपद्रवं च्यासमूलदिकं न कुर्यात् ॥ सर्वः अल्पः वा वृत्तः रौक्ष्यात् विज्ञानता उपेक्ष्यः ॥ विरे
 च्याप्यः ॥ ॥ अहोरात्रे ददा स्नेहं नाजातिं तदा किं कुर्यात् इत्याह ॥ अनायतिवहोरात्रे स्नेहं संशो
 यनैरेत ॥ स्नेहवस्ताव ब्रूयाते ताहोभ्यां स्नेहो विधीयते ॥ अहोरात्रे अनायानं स्नेहं संशो यनैर्ह
 रत ॥ अस्नेहवस्तौ स्नेहे प्रनायाते तदनाम्यो स्नेहो विधीयते विशेषेण स्याप्यते ॥ अथातु वासनतैल
 माह ॥ उद्धूयोरंडपूती कानागी वृषकरोहिषा ॥ शतावरी सहवरं काकनाशां पलोमिता ॥ पवमाषा
 तसौ कोलकुलं कुलस्थान ॥ प्रसृतो मितान ॥ यतुर्दूरी रोमसः पक्का द्रोता शेघेन तेन च ॥ पचे तैलाढकं
 पेष्ये जीवनीयैः पलोमितैः ॥ अनुवासनमेतद्वि सर्ववातविकाखरं नृत् ॥ पूती कः करंजः ॥ वृषको वास

थार

राम

॥५॥

अनु

यैर

कः ॥ रोहिषं रोहिषं सुतरा ॥ सहवरं नीतवासकं ॥ काकनाशा काकजं धा ॥ कौकोटी वा एताः पलमिताः ॥ प्रये
 कं ॥ यवादीनं प्रसृतो मितान ॥ पलद्वयो मितान ॥ कोलं वदरं ॥ जीवा नीलं जीवनीयं गण्डवैः पलोमितैः कल्की
 कृतैः पचेत् ॥ एतत्त वासनं तैलं ॥ इरा नी स्नेह व्यापत्तं विकिसितमाह ॥ षट्सप्ततिस्तिस्रो पदस्तु जायंते व
 स्ति कर्मणाः दूष्यतां समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुतेता ॥ वस्ति कर्मणाः षट्सप्ततिर्व्यापदः रोगाताय
 ३ तउत्पद्यंते ॥ ताः व्यापदः सुश्रुता रविकित्साः ॥ किं नृता रवस्ति कर्मणाः दूषिता रदोषैर्दुष्टा ॥ वस्ति क्रिया
 यी पथ्या पथ्य संग्रहमाह ॥ पानाहारविहारश्च परितोश्च रुक्मशः ॥ स्नेहपानसमाः कार्यं न च कार्यं विय
 रणा ॥ सुप्तं ॥ अनुवासनं निवृत्तिमाह सुश्रुता ॥ अनुवसन्नपि न दुष्यते ॥ अनुदिवसं वा दीयते इत्यनुवास
 नं ॥ इति श्री काशीराम वैद्य कृतया शाङ्ग वरसुद्धार्थद्विपिकायां देव कर्मणि अनुवासनवर्षविकारः ॥ ॥
 अथ निरुहतावस्ति विधिः ॥ ॥ निरुहवस्तिर्वृद्धानिघते कारणांतरैः ॥ तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुंगवैः ॥
 निरुहवस्तिः कारणांतरैः वृद्धानिघते ॥ तैः कारणैरेव मुनिपुंगवैः सस्य नामानि कृतानि ॥ निरुहस्य नामा
 तरमाह ॥ निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ॥ स्वस्थानस्थापनादोषधातुतां स्थापनं मतं ॥ सदोष

गात्राणां गौरवं निद्रमदोदाहृतं जायते ॥ वदेरत्नेरत्नं गात्रिलक्षणं नवतिरत्नं गत्वेन कर्तव्यं ॥ शिराणां च मन्वादीनां
 पूरणी न कर्तव्यं ॥ गात्राणां गौरवं गुरुता ॥ मरः पूगमसरावतरो हेतुस्तत्त्वं ॥ क्षीरोरत्ने किं लक्षणं नवतिरत्नं ॥ क्षीरोरत्नं
 मधुराणां सामर्थ्यं यस्त्वविरक्षता ॥ शैथिल्यवशिराणां स्पादात्तदुन्मार्गगमिता ॥ क्षीरोरत्नेरत्नं लक्षणं
 नवति ॥ तदाह ॥ अन्तमधुराणां सामर्थ्यं ॥ मूर्च्छा यो मूर्च्छते ॥ क्षीरोवातात्त्वविरक्षता शिराणां शैथि
 ल्यं वातस्यैव दुन्मार्गगमिता ॥ वातदुष्टं न कर्तव्यं लक्षणं माह ॥ अरुतां केनिले परुषं तनुशीघ्रं ॥ अ
 स्कं प्रशुवि विस्त्रा विरत्तं स्पादात्तदुषितं ॥ वातदुषितं न कर्तव्यं विचं स्यात् किं न तदाह ॥ अरुतां रत्नं
 फेनिलं केन वतः रूक्षं स्नेह रहितं ॥ तनुः प्रचनं ॥ परुषं कर्कशं ॥ शीघ्रं शीघ्रगमनशीलं ॥ अस्कं दि ॥ घनत्व
 रहितं ॥ प्रशुवि ॥ निर्मलत्वरहितं ॥ विस्त्रा विविशेषश्चावयुक्तं ॥ पित्तदुषितं रत्नं माह ॥ पित्तेन पीतहरितं
 नीलं स्पामं च विश्रवं ॥ अस्कं घुस्त्रं मक्षिकाणां पिपीलीनामनिष्कं ॥ पित्तेन दुषितं पीतहरितादिवर्ण
 रत्नं नवति ॥ तदाह ॥ विस्त्रं के आमगंधि ॥ अस्करिवां च ल्यरहितं ॥ मक्षिकारिनां अनिष्कं न सरोत
 हितं न ॥ कफदुषितं रत्नं माह ॥ शीतलं वहलं स्निग्धं गेरिकोदकसन्निभं ॥ मांसपेशी प्रसंस्कं दि मंदं कफ
 दुषितं ॥ कफदुषितं शीतलं द्रिलक्षणं नवतीत्याह ॥ शीतलं शीतगुरुं स्पर्शतवाशीतलं ॥ वहलं बहुतरुं ॥

स्निग्धं सविच्छेदं ॥ गेरिकोदकसन्निभं गेरिकजलसदृशं ॥ पुनः मांसपेशी प्रसंस्कं दि मंदं कफ
 त्वसदृशं ॥ मरुगमंदगमनं ॥ ॥ द्विदोषत्रिदोषदुष्टं न कर्तव्यं लक्षणं माह ॥ द्विदोषदुष्टं संस्पृष्टं त्रिदुष्टं प्रतिगं
 यकं ॥ सर्वलसरासुयुक्तं कांजिकां च जायते ॥ द्विदोषदुष्टं संस्पृष्टं द्विदोषलसरायुक्तं नवति ॥ त्रि
 दुष्टं त्रिदोषदुष्टं प्रतिगं यकं दुर्गं च तथा कांजिकां च जायते ॥ विषयुष्टं माह ॥ विषयुष्टं न वेतश्चा
 वेता ॥ सिको मार्गं तथा ॥ विस्त्रं कांजिकसंकाशं सर्वकुषकं विरु ॥ विषयुष्टं विषयुक्तं शपावं स्याम
 वरीं न वेत ॥ नासिकां तथा उन्मार्गं ॥ विस्त्रं आमगंधि ॥ कांजिकसंकाशं कांजिकतुल्यं तथा स
 र्वकुषकरं तथा बहुअधिकं ॥ कृष्णं तिस्थिरत्नं लक्षणं माह ॥ ॥ इन्द्रगोपप्रसंस्कं दि मंदं कफ
 इन्द्रगोपवीरवहुटी ॥ तद्वत् रत्नं ॥ तथा असंहतं प्रचनं ॥ एवं रत्नं प्रकृतिस्थं ॥ ॥ येन न कर्तव्यं विहितं स्तो
 नाह ॥ शोथे दोहं पाके सरत्ने वर्तते सजः श्रुतौ ॥ वातरत्ने तयकुषे सपीडे दुर्जयेनिले ॥ पारिरोगे श्रीप
 देवविषदुष्टे च शोणिते ॥ ग्रंथ्यं वरापवीरुद्रोगरत्नाधि मंथिषु ॥ विदारीस्तमरोगेषु गात्राणां सायोर
 वे ॥ रत्नाभिघ्नं रतं द्रव्यं प्रतिघ्ना स्यादेहके ॥ यकृत्हीनविस्त्रं विद्रव्यं विद्रव्यं कोकुद्रुमे ॥ करौघं वि
 रावकाणां पाके राहे शिरोनुधि ॥ उपदेशं न कर्तव्यं रत्नं आवः प्रशस्यते ॥ शोथादिरो ॥ गेषु नृणां न क
 आवः प्रसंस्कं दि मंदं कफ ॥ रत्ने वर्तते दिह ॥ असजः श्रुतौ न सारत्नं श्रीवे ॥ सपीडे पीडासहिते अनिले ॥

त्रये हेतुमशको ॥ गात्रसादोगात्रशैथिल्यं ॥ नक्तानिष्पन्नं प्रगतमेव ॥ स्पष्टमन्यत ॥ एषुरोगेषु केन रक्तं
 आवयेदित्याह ॥ एषुरोगेषु शरीरे कालौ कालावुक्तेरपि ॥ अथवापिशिशमोसैः कुर्मोदन्तश्रुतिनरः ॥ अ
 लौकानिर्विघ्नापुरातनाश्च ॥ सद्योकोवोतयवनपांयपौतनयाः शुभार्तिस्तुतोक्तत्वात् ॥ लावुतुंवी ॥ सी
 रासीर ॥ तद्विधानस्यानंतुतद्विधानिपुरावैद्यमुत्तमः ॥ ॥ येषु शिरामोसो निषिद्धस्तानाह ॥ न कुर्वीत शि
 रामो संकशस्यातिविवाधिनः ॥ स्त्रीवस्पर्नीरोर्गर्विताः ॥ सूतिकापांरुगितां ॥ पंचवर्कर्मविश्रुदस्यपीत
 स्नेहस्यवापुनः ॥ सर्वांगशोथयुक्तानां मुदरिश्वा सकासिनां ॥ दृष्टीतीसारयुष्मा नामतिस्विन्नतोरपि ॥ ऊ
 तबोउशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥ आद्यात्ताश्रुतरक्तस्य शिरामोसो न शस्यते ॥ तथावविषयुष्मातो शिरामो
 सो न शस्यते ॥ एषां चोत्पद्येके रोगे जलौकानिस्तुतिहरेत् ॥ कशस्यदुर्बलस्य ॥ अतिविवाधिनः ॥ अतिस्त्रीश
 क्तस्य पंचवर्कर्मणि वमनादीनि तदुदस्य ॥ अतिस्विन्नतनोः ॥ अतिस्वेदितस्य ॥ ऊतबोउशवर्षस्य बालस्य ॥ ग
 तसप्ततिकस्य सत्तरे रईवृद्धस्येत्यर्थः ॥ आद्यात्तेन नासिकयान ॥ कृतश्रुतस्य ॥ एषां च अत्ययके अत्यंत
 कार्ये जलौको निनतं हरेत् ॥ ॥ वातादिदुष्टं केन आवयेदित्याह ॥ गोशृंगेरां जलौकानिरलावुनि
 रपि विधा ॥ वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं आवयेदुयः ॥ दिदोषाभ्यां संसृष्टं विरोधैरपि हृषितं ॥ शोणि
 तं आवयेत्तु क्त्वा शिरामोसैः परैस्तथा ॥ सुगमं ॥ पदपक्ष्णा ॥ शृंगारीना शोणितं ग्रहरोप्रमातामाह ॥ २

गृह्णाति शोणितं शृंगेरां लभितं बालात् ॥ जलौका हस्तमात्रं तु त्वेवी च द्वारशाली ॥ परमं गुलमात्रस्य शिरा सर्वांगशो
 चनी ॥ सुगमं ॥ रोषारक्ते आवेत्तानाह ॥ शीते निरन्ते मूर्च्छा नैति द्रान्ति मरुश्रमैः ॥ यतानां न श्रवेदन्तं तथा विष्म
 त्रसं गितां ॥ शीतेशीतलकाले ॥ विष्म त्रसंगितां अग्रवर्तिनां ॥ अग्रवर्तिनिरक्ते विधातमाह ॥ अग्रवर्तिनिरक्ते
 व कुष्ठवित्रकसंयवेः ॥ मर्दयेद्द्रव्यं च तेन सम्यक् प्रवर्तयेत् ॥ ब्रह्मावर्जं ब्रह्ममुखं ॥ शोणितं समयवि
 धानेन याह ॥ न स्यान्न शीतेनात्पुष्टेन स्विन्नेनातितापिते ॥ पीत्वा यवांस्तप्तस्य शोणितं आवयेदुयः ॥ सु
 गमं ॥ अतिस्विन्नस्योष्णकासेन ये वाति शिरा व्याध्यात् ॥ अतिप्रवर्तते रक्तं तत्र कुर्मोदन्तश्रुतिनरः ॥ सुगमं ॥
 अतिप्रवर्तते कियामाह ॥ अतिप्रवर्तते रक्तं बलोद्युसर्जसं जनेः ॥ यवगो यमयुतौ कं यवचन्व नो रिकः ॥ स
 र्पनिर्मोकं च रोनं न स्यात् ॥ सोमवस्त्रयोः ॥ मुखं ब्रह्मस्य रुद्रा यशीतैश्चोपवरेद्गुणं ॥ विद्येद्दृष्टिं शिरां वादहेत्सा
 रणवद्धिना ॥ अतिप्रवर्तते रक्तं एवं कुर्यात्तदाह ॥ लोघ्रलोदुसर्जसं जनेः ॥ रसां जने रसोति ॥ यवः काष्ठः ॥ यन्मद्यमा
 सा ॥ सर्पनिर्मोकं सर्पकं बुकं ॥ वस्त्रं वीरं सोमं पट्टं वस्त्रं ॥ शीतैः शीतोपचारैः ॥ तं शिरां वा कुर्यात् विद्येत् ॥ कुर्यात् तिष्ठे
 स्मात् शिरावंधात् कुर्यात् ॥ तथा यवांश्चरे ॥ नामेन वा शिरा विद्धे ॥ वात्तस्मादनेतरं ॥ सीरेतादिहरेत् ॥ सारेतादेकसा
 दिरी ॥ सारेतावद्धिता नारहेत्तदाहं कुर्यात् ॥ ॥ कषायादिना किं न वतीत्याह ॥ वरोकषायः संयत्ते रक्तं स्वेद
 यते हि मे ॥ वरां च पावसा रोहः सको ययेत् शिराः ॥ कषायः कषायद्रव्यं रोध्वा दिवरां संयत्ते सथा

नं कुरुते ॥ हिमं शीतलं वंदनादिद्वयं रक्तं स्वेदयते शोषयति स्थापयति वा ॥ सारवरां पावयति राहः शिराः
 संकोचयेत् ॥ राहो यथा ॥ वामां उलशो येदसं स करस्यागुष्मलजो ॥ दहति ॥ शिरो व्यत्ययेत् वामां गुष्ठ
 शिरौ रहेत् ॥ शिरादाहप्रभावेन मुखशोथः प्रशाम्यति ॥ सुगमं ॥ विस्त्रयो पाददाहेन यो यते निः प्रदीप
 नो ॥ संकुचंति यतस्ते नरसंश्लेषवहाः शिराः ॥ सुगमं ॥ यदा वृद्धिर्दृक् क्लीदोः शिशोः सजायते स सः ॥
 तरातस्थानदाहेन संकुचंति सः शिराः ॥ दुष्टे रक्ते निः स ते किंचिदवशिष्ये पि गुणमाह ॥ रक्ते दुष्टे वशि
 ष्ये पि व्याधिते व प्रकुप्यति ॥ अतः श्राव्यं सावरोषं न केनाति क्रमोहितः ॥ दुष्टे रक्ते निः स ते किंचिदव
 शिष्ये पि चिर्न कुप्यति ॥ अतः सावरोषं श्राव्यं प्रति क्रमो न हितः ॥ रक्तस्य निः शोषश्राव्यं रोषश्राव
 रात्तराह ॥ श्राव्यं मासे पक्वं हस्त्रां निमिरं शिरसो नुते ॥ पसाद्यातं श्वासकासो हृद्यो राहेव
 पांडुतो ॥ कुरुते निश्चुते रक्तं मरतां वा करोति वा ॥ प्रतिश्चुते रक्तं श्राव्यं दीनकुरुते मरतां वा करो
 ति ॥ प्रतिश्चुते प्रतिनिस्तं ॥ रक्तस्य तीव्रस्य सामोरादेहस्योत्पत्त्या दीनाह ॥ देहस्योत्प
 तिरसं जादेहस्तेनैव धार्यते ॥ विना तेन वृद्धे जीवोरक्षेद्रक्तमतो बुधः ॥ सुगमं ॥ श्रुते रक्ते पि
 दोषकोपे प्रतीकारमाह ॥ शीतोपचारैः कुपिते श्रुते रक्तस्य मारुते को स्नेन सर्पिषा शोथं सव ३

कष्ठपयंत्रं चक्रयंत्रं चाकीयंत्रं वायुकायंत्रं अग्निधोमायंत्रं गंधकडाहिकायंत्रं ॥
 सुषायंत्रं हृदिकायंत्रं कांसजाजनयंत्रं घाणयंत्रं गडुकयंत्रं सारणयंत्रं जालि
 कायंत्रं वारणयंत्रादयः ॥ तद्यथा इति ॥

विधा नलिका च कनलिका च नलिका लोहमया च कनलिका मृन्मया मृन्मूषा
द्विधा पिक्का मपक्का यः अपक्का जेदं वज्रमूषा वल्मीकमृत्तिका जागं शाकिउषजगच
यं दुष्टका चतुर्थं शं ठिकरिका दूर्णं शं लोहकिट्टमष्टं शं कूपिका दूर्णं षोडशं शं तरट्ट
दूर्णं मिष्टं शं उदकेन कंडायिचा क्रियते सा वज्रमूषा मृन्मूषायथा रुद्धमृत्तिका जागं
शाकिउषदधजगं जयं तरट्ट दूर्णं मिष्टं शं उदकेन सह कंडायिचा क्रियते सा मृन्मूषा
स्या जेदं मूषा गोस्त्रना अंधमूषा नलिका मूषा संपुटमूषा ढालमूषादयः कुंजका
रास्त्रमृत्तिकया जेता सापक्कमूषा इति इट्टमूषा इट्ट कया क्रियते द्यारमूषा सै
धवदिलवलमूषा पर्णमूषा कोकिलारमूषा हेमतारा ताम्रलोहात्रपुसीसकमू
षादयः संडसं त्रिविधं संडसं पत्रसं डसं काकमुरवसं डसं वैति हस्तकुट्टकनिधाता
दयः सर्वमुवणिकारी पस्कराणि पुराणि कुषपुटं कर्षपुटं उत्पलपुटं चेति तत्र प्रमाणं
कपोतपुटं कुट्टपुटं जगज्जपुटं चेति खदिरादयः कोकिलारका शिलायंत्रं पट्टकयं
त्रं पाषाणयंत्रं जूषयंत्रं वंशनलिकायंत्रं गजदंतयंत्रं ज्ञानयंत्रं लोहोलायंत्रं
अधःपातनयंत्रं उर्ध्वपातनयंत्रं पातालयंत्रं नियामकयंत्रं डमरुकयंत्रं तुलायंत्रं

३७

श्रीरस्तु॥ सुश्रुतनिदानस्थानानुक्रमणिकाध्यायाभांतिरयतो

१ वातव्याधिनिदानं १	२५ वृद्ध्युपदंशश्च पदनिदानं १२
६ अशोनिदानं २	२७ क्षुद्ररोगनिदानं १३
९ अश्वरीनिदानं ३	३१ पतनादिनाभ्यांगनिदानं १४
११ भगंदरनिदानं ४	३२ शूकदोषनिदानं १४
१३ कुष्ठनिदानं ५	३३ मुर्यरोगनिदानं १५
१५ प्रमेहनिदानं ६	इति सुश्रुतेषोऽशाध्यायात्मकं
१७ उदरनिदानं ७	निदानस्थानं ॥ ११
१९ मूढगर्भनिदानं ८	
२० विद्रुधिनिदानं ९	
२२ विसर्पनाडीस्तनरोगः १०	
२३ ग्रंथपुर्ववर्त्यवृद्धिगलगंडः ११	

व्य

श्रीगुरुवे नमः॥ सुश्रुतग्रंथप्रकरणानुक्रमः॥

१ सूत्रस्थानं ४६
 २ निदानस्थानं ६१
 ३ शारीरस्थानं ९०
 ४ चिकित्सास्थानं ४०
 ५ कल्पस्थानं ८

६ उत्तरतन्त्रवर्णनं १२०
 विरध्यायाः ६६

अष्टांगआयुर्वेदः षट्प्रकरणे
 सुश्रुताचार्येणाभिहितः॥
 १ शाल्यं ५ कौमारभृत्यं
 २ शालाक्यं ६ अगदतन्त्रं
 ३ कायचिकित्सा ७ रसायनतन्त्रं
 ४ भूतविद्या ८ वाजीकरणतन्त्रं
 चैसहागानि

शाल्यकथनं त्रैकौमारचिकित्सा
 कायिकीचया॥ भूतविद्यानिचया
 रितं नेतृत्वरसादितं॥ अवशिष्टं
 तुरगानि तुरसूत्रस्थादिवचनप्रकरणे
 सहागानि एव च षडंशीत्यधिकं श
 ताध्यायात्मकः सुश्रुतग्रंथः॥

एषु षट्प्रकरणेषु प्रकृतविद्य
 मानप्रकरणानि ३ शारीरस्थानं
 १ सूत्रस्थानं ४६
 २ निदानस्थानं ६१
 ३ चिकित्सास्थानं ४०
 ४ कल्पस्थानं ८

६ उत्तरतन्त्रवर्णनं १२०
 विरध्यायाः ६६